

УДК 316

Проблема формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством

О.Ю. КЛИМЕНКО

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна, E-mail: kombatant@rambler.ru**Авторське резюме**

Загострення соціальних та економічних проблем, ескалація техногенних ризиків, зміни політичної ситуації – ці та багато інших кризових явищ вимагають від держави та суспільства уважного ставлення до проблем повноцінного розвитку і якісного виховання наступних поколінь. Захист дітей в умовах та реаліях нетипового дитинства набуває особливої актуальності для українського суспільства, яке переживає економічну та політичну кризи. Сьогодні в Україні зусилля держави і створеного нею інституту соціального захисту дитинства спрямовані не на допомогу та підтримку дитини як суб'єкта суспільного буття, а на вирішення завдань, поставлених перед організаціями та установами системи надання соціальної допомоги, які чітко визначені наявним переліком соціальних проблем.

Сучасні умови розвитку українського суспільства характеризуються наявністю тенденції до збільшення соціальних ризиків для дитини та її родини, які обумовлені рядом кризових явищ як інституціонального (криза інститутів сім'ї, освіти, соціального захисту), так і системного характеру (економічна, політична). Оскільки базові соціальні інститути формують певні системи, так звані інституційні матриці, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних сфер суспільства – економічної, політичної, ідеологічної, то виникнення кризових явищ в одній з них стає пусковим механізмом для кризи усієї матриці.

На шляху до попередження негативних впливів на дитину близького оточення та соціального середовища, які й формують нетиповий характер перебігу дитинства, суспільство встановлює формальні та неформальні норми і правила, основними завданнями яких є гарантія нащадкам певних соціальних переваг та привілеїв відносно інших вікових груп. Такий стан речей обумовлений наступними чинниками: по-перше, об'єктивною зацікавленістю суспільства в розвитку наступних поколінь, як гаранта безперервності життя нації; по-друге, біологічно обмеженими можливостями життєдіяльності зазначеної вікової категорії.

Економічна криза, обумовлена проведенням на Донбасі антитерористичної операції, призвела до різкої диференціації прибутків населення, що стало пусковим механізмом для кардинальних змін у житті українського суспільства в цілому та суттєвого погіршення стану дітей в Україні зокрема. Процес адаптації дітей до нових умов і реалій буття супроводжується значними ускладненнями, що дозволило говорити про нетиповий характер перебігу дитинства цілого покоління. Оскільки соціалізація дітей сьогодні проходить в умовах повної зміни системи цінностей, економічної кризи та збройного конфлікту, загострюється питання накопичення соціального капіталу, що передається від покоління до покоління.

Концепція соціального капіталу є ключовою для багатьох напрямків соціально-економічного життя суспільства, що актуалізує необхідність проведення дослідження проблем його формування в умовах нетипового дитинства, обумовленого кризовими ситуаціями. За обставин різкого зuboжіння значної частини населення України зазначена проблема значно загострилась, що поставило під питання взагалі його наявність у теперішнього підростаючого покоління, що не тільки вплинуло на нетиповий характер перебігу дитинства більшості дітей, але й стало ключовим фактором їх дезадаптації та викривлення механізмів соціалізації.

Ключові слова: соціальний капітал, кризова ситуація, нетипове дитинство, соціально-економічне життя, дитинство.

Religious experience in the coordinates of everyday life: from the feeling of the supernatural to the embodiment of tradition

E.YU. KLIMENKO

Kharkiv state academy of culture, Kharkiv, Ukraine, E-mail: kombatant@rambler.ru**Abstract**

Aggravation of social and economic problems, escalation of technological risks, changes in the political situation – these and many other crisis phenomena require careful consideration on the part of the state and society to the problems of full development and quality education of future generations. Child protection in conditions and realities of non-typical childhood becomes particularly relevant for the Ukrainian society beset by economic and political crises. In today's Ukraine, the efforts made by the state and the institutions of childhood social protection, established by it, are directed not at the support and assistance to the child as an actor of social existence but at solving the problems that organisations and establishments of the existing system face and that are clearly set out by the list of social problems.

The current conditions of Ukrainian society development are characterised by a trend of increase in social risks for the child and the child's family resulting from a number of crisis phenomena of both institutional

© О.Ю. Клименко, 2016

(the crisis of family institutions, education and social protection) and systemic nature (economic, political). As basic social institutions form certain systems, the so-called institutional matrixes that regulate interrelated operations of basic civil sectors – economic, political and ideological, the occurrence of crises in one of it triggers the overall matrix crisis.

Preventing negative impact on children on the part of the immediate surroundings and social environment that form a non-typical childhood nature, society establishes formal and informal norms and rules with the main tasks of guarantying decedents certain advantages and privileges over other age groups. This situation arises because of a number of reasons: firstly, because of the intrinsic interest and the society's need in children as warrantors of continuity and succession of generations; secondly, because of the objectively limited livelihood prospects, which are inherent to the specified age group.

The economic crisis comes from the conducted anti-terrorist operation in Donbass that sharply differentiated income of the population and triggered dramatic changes in the life of Ukrainian society in general, which led to significant deterioration of children issue in Ukraine. The process of children's adaptation to new life conditions and realities is now accompanied by significant complications; therefore, we can say that there is a non-typical nature of childhood of the whole generation. As currently children's socialisation takes place in conditions of the total change of the value system, the economic crisis and the armed conflict, the issue of the social capital, which is passed throughout generations, is aggravated.

As the concept of social capital is critical for many spheres of socioeconomic life of the society, this brought forth the author's study of the problem of foundation of children's social capital in conditions of non-typical childhood formed as a result of crisis developments. Under the drastic impoverishment of the large proportion of population of Ukraine, caused by the economic crisis, the problem of creation of social capital for future generations had intensified. This situation does not only impact the formation of non-typical childhood for most children but also turns a factor of their social disadaptation and deformation of socialisation mechanisms.

Key words: social capital, children, crisis situation, non-typical childhood, socioeconomic life, childhood.

Постановка проблеми. Загострення соціальних та економічних проблем, ескалація техногенних ризиків, значні зміни політичної ситуації – зазначені кризові явища та інші фактори небезпеки сучасного світу вимагають від держави і суспільства уважного ставлення до проблем повноцінного розвитку та якісного виховання наступних поколінь. Захист дітей в умовах та реаліях нетипового дитинства набуває особливої актуальності та неабиякого значення для українського суспільства. Лише здорові, благополучні, гармонійно розвинуті діти надають нації шанс на гідне майбутнє.

Економічна криза сьогодення, обумовлена проведенням АТО на Донбасі, яка різко загострила диференціацію доходів населення та стала пусковим механізмом до кардинальних змін життя українського суспільства в цілому, призвела до суттєвого погіршення становища дітей в Україні. Процес адаптації яких до нових умов і реалій буття став протікати зі значними труднощами та ускладненнями, тому можна говорити про нетиповий характер перебігу дитинства цілого покоління загалом у державі. Оскільки соціалізація дітей сьогодні відбувається в умовах повної зміни системи цінностей, економічної кризи та збройного конфлікту. Усе це загострює питання соціального спадку, що отримають наступні покоління в Україні та можливих перспектив, які постають перед ними.

На шляху до запобігання негативних впливів на дітей з боку природного та соціального середовища, що формують нетиповий характер перебігу дитинства, суспільство встановлює формальні та неформальні норми і правила, основним завданням яких є гарантія нащадкам

певних соціальних переваг та привілеїв у порівнянні з іншими віковими групами населення. Такий стан речей обумовлено наступними причинами: по-перше, об'єктивною зацікавленістю та потребою суспільства в дітях, як в гарантах безперервності й наступності поколінь; по-друге, об'єктивно обмеженими можливостями життєдіяльності, що притаманні зазначеній віковій категорії.

Аналіз досліджень і публікацій. Відомий американський соціолог і політолог, директор програми міжнародного розвитку в університеті імені Дж. Хопкінса доктор Френсіс Фукуяма, розглядаючи питання соціального капіталу та його продукту – суспільної довіри, зазначив, що соціальний капітал – це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей. Іноді «соціальний капітал» є спробою застосувати економічну метафору для позначення певного соціального явища, яке насправді складне для загального розуміння. Хоча його основою, насамперед, є горизонтальні зв'язки між людьми, соціальними мережами та відповідними нормами, що впливають на продуктивність і добробут різних співтовариств [7, с. 4].

Вперше звернув увагу на соціальну складову людського капіталу лауреат Нобелівської премії з економіки Гері С. Беккер, який у 1992 р. зауважив, що «люди можуть опосередковано забезпечити свою старість, інвестуючи кошти в дітей... І батькам, і дітям було б краще, якби батьки вкладали кошти в дітей доти, доки граничний дохід від них не зрівняється з доходом від заощаджень, а залишкову суму відкладали б як спадок» [1, с. 700]. Взагалі теорія людського капіталу як інвестиції одного покоління

в розвиток іншого вперше була створена ще на початку 1960-х років американським ученим Теодором Шулцем [9, с. 27]. У цьому контексті не можна залишити поза увагою статтю сучасного американського соціолога Джеймса Коулмана «Капітал соціальний та людський», в якій наведено не тільки теоретичні, а й методологічні парадигми інтеграції традиційних економічних концепцій з соціологічними та політологічними теоріями розвитку соціуму [3, с. 122]. Розглядаючи соціальний капітал як одну з форм людського капіталу, він виявив зовнішні та внутрішні зв'язки між зазначеними категоріями та організацією суспільства в цілому. Інакше кажучи, якщо сьогодні залишити поза увагою значну кількість соціально занедбаних дітей в Україні, які не мають можливості адекватно соціалізуватися, то в майбутньому вони можуть завдати значних збитків суспільству, ставши асоціальним тягарем. Соціум буде змушений реагувати на появу значної кількості безхатченків, злочинців, жебраків, що, безумовно, вплине на характер соціальних структур та економічних відносин.

Тому в основу концепції розвитку соціального капіталу Гері С. Беккер поклав теорію інвестицій одного покоління в наступне, однак, якщо рівень економіки позбавляє батьків можливості подібних капіталовкладень, то найкращою альтернативою для дитини на сьогодні є наявність державних гарантій. У такому разі держава бере на себе відповідальність за соціальне влаштування дітей, їх забезпечення та збереження здоров'я [1, с. 701]. Таким чином, вкладаючи ресурси у розвиток майбутнього покоління, суспільство в перспективі отримує гарантії свого сталого розвитку та соціального благополуччя. Отже, завдяки зазначеним дослідженням до наукового обігу була введена проблема впливу інвестицій у людський капітал, шляхом забезпечення майбутніх поколінь та розбудови соціального капіталу, як основи для розвитку суспільства в цілому.

Оскільки концепція соціального капіталу, як свідчить світовий досвід, є ключовою для багатьох напрямів соціально-економічного життя, то це обумовлює потребу комплексного вивчення проблеми його формування для дітей з нетиповим дитинством, перебіг якого відбувається в кризовій ситуації. На думку Джеймса Коулмана, виходом з такої складної ситуації є перегляд принципів та методів виховання в родинному колі, яке передбачає злиття фінансового, людського та соціального капіталів та формує стосунки між поколіннями, є основою для подальшого розвитку суспільства [3, с. 130]. За певних умов людський капітал батьків не може передаватись дитині, оскільки вони втрачають можливість впливати на її життя. Тоді виникає проблема формування соціального капіталу в межах державних установ (притулків, дитячих будинків, сиротинців та ін.),

на які покладена відповідальність за соціальне влаштування дітей.

Метою дослідження є розкриття проблеми формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством у сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в Україні зусилля держави та створеного нею інституту соціального захисту дитинства спрямовані не на допомогу та підтримку дитини як суб'єкта суспільного буття, а на вирішення завдань поставлених перед закладами та установами існуючої системи, що чітко окреслені переліком соціальних проблем. Умовно вони розподілені на наступні групи:

1. Викликані поведінкою, що обумовлена віковими особливостями дітей (криза перехідного віку, проблеми в освітньому закладі, недовіра з боку дорослих та ін.).

2. Пов'язані з ситуацією витіснення дитини з сім'ї (фізичне та(або) психологічне насилья, жорстоке поводження з дитиною, нерозуміння в сім'ї, відсутність одного або обох батьків, економічні труднощі та ін.).

3. Створені внаслідок перебування в освітніх установах та закладах, що працюють з дітьми (конфлікти з педагогами в школі, педагогічна занедбаність, дитяча злочинність тощо).

4. Спровоковані особливостями соціально-економічного та соціально-політичного розвитку суспільства (експлуатація дітей, скорочення дитячих установ, ведення бойових дій, екологічні катастрофи тощо) [4, с. 77].

5. Спричинені негативними наслідками ведення бойових дій у рамках проведення антитерористичної операції на окупованій частині України або в сірій зоні та прифронтових територіях, що знаходяться в безпосередній близькості від лінії розмежування (діти, що втратили сім'ю внаслідок збройного конфлікту, брали участь у бойових діях, переживають посттравматичний стан).

Іншим важливим елементом, який визначає спектр ризиків для дітей у нашій державі, є ставлення до них суспільства. В зазначеному сенсі сьогодні в центрі уваги суспільства перебуває світ дорослих з його проблемами та негараздами, а діти залишаються всього об'єктами впливу. Наслідком цього є недотримання прав і свобод дитини. Загалом, в рамках існуючого інституту соціального захисту дітей в нашій державі сформувались дві протилежні позиції соціальної політики. З одного боку, державна система надає певні переваги для дітей: їх захищають і охороняють, вони мають прописані на законодавчому рівні привілеї. З іншого боку, захист дітей від ризиків сучасності одночасно виступає і як захист суспільства від дітей. Таким чином, зазначена категорія іноді розглядається соціумом як маргінальна, що знаходиться на перехідному етапі - так званому «шляху до дорослого життя». Деякі держави

сьогодні прагнуть радикально змінити ситуацію, визнавши те, що дитина – це не тільки об'єкт соціального захисту, виховання, соціалізації та інших зовнішніх впливів дорослого соціуму, а й активний, свідомий суб'єкт життєдіяльності [2, с. 9].

У зв'язку з домінуванням державних інститутів соціального влаштування дітей в нашій державі особливого значення для українського суспільства набуває проблема відсутності соціального капіталу у їх випускників. За умов різкого зубожіння значної частини населення, викликаного економічною кризою, під питанням опинилось і формування соціального капіталу у дітей, що перебувають в родинному середовищі. Така ситуація не просто обумовлює нетиповий характер перебігу дитинства, але й запускає механізми соціальної дезадаптації зазначеної категорії населення.

Створенню моделей профілактики масової дезадаптації може посприяти розуміння даної проблеми на державному рівні – як соціально значущого, системного, багаторівневого завдання, у центрі якого перебуває особа дитини, що проходить процес становлення та особистісного формування в певному соціальному середовищі. В науковій літературі наведено кілька факторів, що впливають на процес дезадаптації дітей:

- спадковість (психофізична, соціальна, соціокультурна);
- психолого-педагогічний фактор (дефекти шкільного, інтернатного, сімейного виховання);
- соціальний фактор (кризи, конфлікти, соціальні трансформації, катастрофи);
- соціальна діяльність самого індивіда, тобто активно-вибіркове ставлення до норм і цінностей свого оточення, його впливу, а також особисті ціннісні орієнтації та здатність до саморегулювання свого оточення.

Однак соціальна дезадаптація – процес зворотній, тому, на думку багатьох учених і практиків, можна не тільки попереджати відхилення у соціальному розвитку дітей, але й керувати процесом соціалізації дезадаптованих індивідів за допомогою соціальних технологій [2, с. 97]. Особливої актуальності зазначені процеси набувають за умов участі держави в збройному конфлікті, коли трансформації свідомості дітей, спричинені їх індивідуальними переживаннями, залишаються поза увагою дорослих.

В Україні існує розгалужена мережа державних органів, установ та закладів, на які покладено обов'язок піклуватися про дітей, зокрема служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи освіти та науки, управління (відділи) у справах молоді та спорту, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо [6]. Та хоч як добре налагоджена їхня робота, вони не можуть забезпечити накопи-

чення соціального капіталу, оскільки не відтворює замкнутих стосунків між поколіннями, які виникають під час виховання дитини у родинному колі. Таким чином, стає зрозумілим, що державні форми соціального влаштування дітей з «нетиповим дитинством» є неперспективними. Зазначена проблема не має науково обґрунтованої управлінської практики її вирішення в рамках існуючої системи соціального захисту дітей.

Щоб розробити найбільш ефективні методи профілактики соціальної дезадаптації неповнолітніх, необхідно якомога раніше виявити дітей з нетиповим перебігом дитинства (які опинилися у скрутній життєвій ситуації). З цією метою на державному рівні було розроблено певний механізм.

Перший рівень – виявлення дітей з нетиповим дитинством та сімей в яких вони виховуються до того, як потрапили у державні пенітенціарні установи. Досвід роботи низки волонтерських організацій свідчить, що чим раніше виявлено сім'ю, яка потрапила в кризову ситуацію з якою самостійно вона не може справитись, тим більше шансів, за умов надання своєчасної соціальної допомоги, що дитина не буде дезадаптована та не залишиться без соціального капіталу. Організація роботи у зазначеному напрямку вимагає міжвідомчої взаємодії установ охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та правоохоронних органів.

Другий рівень – робота з сім'ями, що потрапили в кризову ситуацію та мають на вихованні дітей, і безпосередньо дітьми з нетиповим дитинством в установах освіти, соціального захисту, охорони здоров'я, виправних закладах. За таких умов організація роботи вимагає не тільки взаємодії різних відомств, а передусім певної системи, комплексного підходу в організації життя та діяльності дітей, їх реабілітації та ресоціалізації.

Третій рівень – припускає створення установ нового формату з кардинально новими методами роботи з дітьми з нетиповим дитинством та їх батьками, що потрапили в кризову ситуацію. Це можуть бути заклади сімейного виховання, кризові центри, соціальні готелі, установи постінтернатної адаптації та реабілітації для різних категорій.

Четвертий рівень – передбачає створення нових недержавних форм соціального захисту – самоорганізацію населення, волонтерський рух, громадські об'єднання і неурядові організації та ін. [5, с. 47].

Таким чином, для подолання нерелевантності людського капіталу батьків за умов існування в суспільстві низки кризових явищ, що спричиняють нетиповий перебіг дитинства та провокують дезадаптацію дітей, суттєвою допомогою може стати соціальна взаємодія. На думку засновника Чиказької школи соціальної екології Ентоні Гідденса, існують чотири

основні види соціальної взаємодії: змагання, пристосування, соціальний конфлікт та асиміляція. Суспільство, стверджував він, є найважливішим елементом соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків. Отже, соціальна взаємодія – система взаємообумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших [8, с. 25].

У більшості розвинених країн проблема боротьби з нетиповим перебігом дитинства, соціальною занедбаністю дітей та її наслідком дезадаптацією стоїть на порядку денному при прийнятті політичних рішень та є ключовою у формуванні основних засад державної соціальної політики. Це стосується як країн, де рівень втрати соціального капіталу дитиною мінімальний (наприклад країни Західної Європи), так і тих, в яких він є неприпустимо великим (наприклад Росія). У цьому контексті цікавий досвід Великобританії. Так, за твердженням Е. Гідденса, в Англії, починаючи з 1997 р., лейбористи здійснюють стратегію соціальних інвестицій, ключовим аспектом якої були «інвестиції в людський капітал в усіх сферах життєдіяльності, де це можливо, замість прямого інвестування в соціальне обслуговування» [8, с. 117]. Відповідно до цієї стратегії діти розглядаються як досить вигідний напрямок соціального інвестування в майбутнє, що особливо актуально й для нашої держави на сьогоднішній день. Ось чому раннє виявлення сімей, що потрапили в кризову ситуацію чи опинилися у складних життєвих обставинах (так званий превентивний патронаж), на наш погляд, повинні стати першим етапом державної системи профілактики занедбаності дитини, нетипові характери перебігу у неї дитинства, розпаду інституту сім'ї та як наслідок – втрата дитиною соціального капіталу, який суспільство не в змозі компенсувати повною мірою. Раннє виявлення соціального неблагополуччя родини гарантує своєчасну адресну допомогу і підтримку та запобігає процесам соціальної дезадаптації неповнолітніх.

Якщо критерієм виміру соціального капіта-

лу є рівень стосунків між дітьми та батьками, що визначає міцність родинних зв'язків, то державна політика підтримки сім'ї має переорієнтуватися з соціального захисту сімей, які вже опинилися в складних життєвих обставинах, на профілактичну роботу з родинами на ранній стадії кризи, їх виявлення як таких, що не бажають, не можуть або не мають можливості забезпечити своїм нащадкам фінансовий чи людський капітал.

Висновки. На наш погляд, соціальна політика «на упередження» за сучасних умов існування в українському суспільстві кризових явищ, обумовлених економічними та політичними негараздами, є найбільш ефективною та найменш затратною для держави в усіх відношеннях. Як показують дослідження, сім'я на ранніх стадіях неблагополуччя намагається шукати вихід з складної життєвої ситуації, більш охоче йде на співпрацю, намагається будь-що втримати накопичений соціальний капітал, а тому мотивована на отримання допомоги, яка може бути разовою, регламентованого характеру, однак допоможе пристосуватись до нових умов кризового характеру. Однак соціальна сфера України неготова до нових викликів та переходу в своїй роботі на принципи упередження та запобігання. Мережа соціальних закладів і установ у рамках, передбачених ключовими засадами державної політики, працює на ліквідацію наслідків дезадаптації, втрати соціального капіталу, а не на недопущення виникнення зазначених явищ.

Підсумовуючи вищевикладене, потрібно зазначити, що для забезпечення соціального капіталу кожної дитини та мінімізації впливу фінансово-економічної кризи на сім'ю, яка опинилася у складних життєвих обставинах, гарантованого надання якісних соціальних послуг, необхідна розробка державної стратегії, важливою передумовою виконання якої є формування небайдужого ставлення як суспільства, так і окремої територіальної громади до проведення соціальної роботи з родиною. Цьому може посприяти подальше вивчення концепції соціального капіталу в рамках конкретного соціального середовища.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Беккер Г.С. Экономический взгляд на жизнь : Нобелевская лекция Гери С. Беккера 9 декабря 1992 г. [Текст] / Гери Беккер // Мировая экономическая мысль сквозь призму веков : в 5 т. Т. 5. Всемирное признание. Лекции нобелевских лауреатов. – Кн. 1. – М. : Мысль, 2004. – С. 688–706.
2. Дівіцина Н.Ф. Соціальна робота з неблагополучними дітьми й підлітками [Текст] / Н. Ф. Дівіцина. – К. : Просвіта, 2012. – 288 с.
3. Коулман Дж. Социальный и человеческий [Текст] / Джеймс Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
4. Кузнецова Л.П. Основні технології соціальної роботи [Текст] / Л.П. Кузнецова. – Луганськ : Вид-во ЛДНУ, 2012. – 92 с.
5. Моргун А.В. На захист дитинства [Текст] / А.В. Моргун // Педагогічна скарбниця Донеччини. – 2011. – № 1. – С. 5–6.
6. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Електронний ресурс]. від 7

- лютого 2007 р. Закон України № 609-V – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>
7. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? : Київська лекція [Текст] / Френсіса Фукуяма // День. – 2006. – № 177. – 17 жовтня. – С. 4.
8. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy [Text] / A. Giddens. – Polity Press, 1998. 680 p.
9. Schultz T. Investment in Human Capital [Text] / Teodor Schultz // The American Economic Review. – Marcy. – 1961. – № 1. – P. 26–42.

Стаття надійшла до редакції 25.12.2015

REFERENCES:

1. *Bekker G.* Ekonomicheskij vzglyad na zhizn : Nobelevskaya lektsiya GerI S. Bekkera 9 dekabrya 1992 g. (Economic outlook on life: Nobel Lecture Geri S. Becker, December 9, 1992) *Mirovaya ekonomicheskaya myisl skvoz prizmu vekov. Vsemirnoe priznanie. Lektsii nobelevskih laureatov* 2004, no. 5, pp. 688–706.
2. *Divitsina N.* Sotsialna robota z neblagopoluchnimi dItmi y pIdlItkami (Sotsialna robot s dysfunctional ditmi th pidlItkami). Kyiv, 2012, 288p.
3. *Koulman Dg.* Sotsialniy i chelovecheskiy (Social and human). *Obschestvennyie nauki i sovremennost*, 2001, no. 3, pp. 122-139.
4. *Kuznetsova L.* Osnovni tehnologiyi sotsialnoyi roboti (The basic technology of social work). Lugansk, 2012, 92 p.
5. *Morgun A.* Na zahist ditinstva (In defense of childhood). *Pedagogichna skarbnitsya Donechchini*, 2011, no. 1, pp. 5-6.
6. Pro organi i sluzhbi u spravah ditey ta spetsialni ustanovi dlya ditey (On the bodies and services for children and special facilities for children). vid 7 lyutogo 2007 Zakon UkraYini N 609-V Regime to access: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>
7. Fukuyama F. Scho take sotsialniy kapital? : Kiyivska lektsiya (What is social capital? : Kiev lecture). Den, 2006, no. 177, p. 4.
8. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Polity Press, 1998.680 p.
9. Schultz T. Investment in Human Capital. The American Economic Review. Marcy, 1961.pp. 26–42.

Клименко Олена Юріївна – кандидат історичних наук, доцент
Харківська державна академія культури
Адреса: 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4
E-mail: kombatant@rambler.ru

Klimenko Elena Yurievna – PhD in historical science, associate professor
Kharkiv state academy of culture
Address: 4, Bursackiy spusk Str., Kharkiv, 61057, Ukraine
E-mail: kombatant@rambler.ru